

Küllös Imola

„... *perg szájamban örömmek hársfája*” Humoros szövegváltozatok a köszöntőkben

Elvitathatatlan tény, hogy Olosz Katalin munkássága a magyar történeti folklorisztika egyik legjelentősebb és mennyiségét tekintve is legnagyobb forrásfeltáró teljesítménye az utóbbi évtizedben. Méltán érdemelte ki 2016-ban a Magyar Néprajzi Társaság elismerését, az Ortutay Gyula-émlékérmét, ezidét pedig a születésnapját köszöntő tanulmánykötetet, amellyel kortársak és tanítványok tisztelegnek a jeles néprajzkutatók és folkloristák „kerek” évfordulóján – egy több évszázados szokást némi-leg átértelmezve és megújítva.

A köszöntés a tiszteletadás jele, amióta világ a világ, s tudjuk, Erdélyben a verses és prózai köszöntésnek jelentős közköltészeti és folklór-hagyománya volt. Korai és szép példáit olvashatjuk a születés- és névnap-i köszöntőknek egy nagyszebeni lelkész-tanító, Solymosi N. Mihály tollából 1696-ból. Ezeket az alkalmi verseket egyik tanítványa, a később patikussá lett Vett György iskolai jegyzetfüzete örökítette ránk.¹ A „sátoros ünnepek”-re készített verses köszöntőkből többet is kiadtak a Régi Magyar Költők Tára (a továbbiakban RMKT) XVII. századi sorozatában.² Ezek az adatok kb. 50-100 évvel korábbiak, mint az udvarhelyszéki Derzsben összeírt *Dersi Biás-énekeskönyv* alkalomra készített versei, amelyek természetes módon építették be szövegükbe a korábbi köszöntők bibliás és antik hagyományból merített szóképeit. A szöveghagyomány folytonosságát a különböző kéziratos forrásokból feltárt 18.

¹ Vett jegyzetkönyv (1694–1697, Stoll 2002: 130) lásd RMKT XVII/14. 114, 116, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127. sz.

² A teljesség igénye nélkül: *Karácsonyi*: RMKT XVII/11. 207–208, 218–221, 232. sz. *Húsvéti*: RMKT XVII/11. 222, 223, 233, 234, 236. sz.; *Pünkösdi*: RMKT XVII/11. 211–217, 224, 235. sz. alatt és az RMKT XVII/14. 10–16. sz. (Privigey Miklós versei) és a Thoroczka Zsigmond-énekeskönyvből (1695 után, Stoll 2002: 134) 148–157. sz. alatt.

századi diákköszöntők mutatják. Ezeket a RMKT XVIII. század közköltészeti alsorozatának következő kötetében adjuk ki a közeli jövőben. E fontos alkalmi műfaj egyetlen tudományos összefoglalása a *Dersi Biás-énekeskönyv* elemzése nyomán Kiss József 1948-ban készített és 1958-ban részben publikált doktori disszertációja (Kiss 1958). Megállapításai ma is helytállóak, mind az egy évszázaddal korábbi anyagra, mind pedig a 19–20. században gyűjtött népi köszöntőversekre vonatkozóan.

Kiss József a terjedelmük szerint csoportosította az ünnepi köszöntőket. A legrövidebbeket *rigmus*nak, a közepes terjedelműeket (20–40 sor) *köszöntővers*nek, az elbeszélő résszel kombinált (tulajdonképpen evangelizációs célzattal létrejött) hosszú szövegeket pedig *ünnepi versezet*nek nevezte el. Az alkalmi verses köszöntések és rigmusok közé tartoznak nemcsak az egyházi ünnepeken előadott szövegek, hanem a diákok által elmondott *lakodalmi, név- és születésnap*i köszöntők is, melyek a köteles tiszteletnyilvánításnak, no meg a tisztességes pénzkeresetnek további lehetséges forrásai voltak.

Az alkalomhoz illő jókívánságokat tartalmazó versek és prózai szövegek (szalutációk, orációk) készítését annak idején sokat gyakorolták a protestáns iskolák poétikai osztályába járó diákok, hiszen egy-egy világi vagy egyházi ünnepen saját produktumaikkal (is) tiszteleghettek családjuk, rokonságuk előtt.³ A tehetségesebbje felnőtt korában, iskolarektorként, kántortanítóként is verselt, és gyakran szétosztotta hosszabb-rövidebb köszöntőit, rigmusait növendékei között. Ismerünk olyan erdélyi kéziratos énekeskönyvet,⁴ amelybe tulajdonosa, az ún. „szöveggazda”, a versek mellé azt is feljegyezte, melyik kisdíákjának, mikor adta ki azt

³ „A XVIII. század második felébe lépve sem ritkulnak meg a mendikáns kéziratok. Ellenkezőleg: az egyre szerzeágazóbb kollégiumi költészet magához vonzotta ezt a (gyöke-reit tekintve egyáltalán nem iskolás hangvételű) poétikai hagyományt, ezáltal – nemcsak Erdélyben, hanem szerze a magyar nyelvterületen – kötelező penzumává vált a diákok számára. [...] Arról, hogy mekkora becsben tartották ezeket a szövegeket, ékesen tanúskodnak a kolozsvári Egyetemi Könyvtár egy-két leveles kéziratai, melyek most Ms. 2991 összefoglaló jelzeten találhatók.” (Csörsz 2007: 161)

⁴ Körmőczy János gyűjt. (1786–1793; Stoll 2002: 368); további diákversek pl. a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár 2991. számú dobozának az egy-két leveles kéziratai, melyek az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz érkeztek be a 19. században. „A versek minden bizonnyal a székelyudvarhelyi református kollégiumban keletkeztek, s több nemzedéken keresztül használatban voltak. A tanár vagy egy idősebb diák letisztázták, majd kiosztotta a rigmusokat, a lapszélre pedig fölírták, éppen ki tanulta meg. Például a *Jézus a Golgota hegyének tetején* kezdetű húsvéti verset (2991/186. sz.) „Tanulja Csizmadia Pál 1807”, „Tanulja Sütő Janos 1808”, illetve „Fazakas Janos 1814” – végül valamennyi név áthúzva” (Csörsz 2007: 161).

megtanulásra és elmondásra. Sok egykori diák papként, iskolamesterként, kántortanítóként, falusi hivatalnokként is tovább bővítette kéziratos daloskönyvét, hiszen hivatásához hozzátartozott az alkalmi verselés az emberélet nagy fordulóin, az egyházi és iskolai év ünnepein és a jeles (név)napok alkalmával. A falusi tanítók, papok változó szolgálati helyeik hagyományaihoz ily módon építették be egyrészt otthonról hozott, emlékezetükben élő folklorikus tudásukat, másrészt az anyaiskolájukban (esetleg külföldi akadémiákon) elsajátított klasszikus és biblikus műveltség alapjait, a kortárs költészet témáit, műfajait, valamint a poétika és retorika számos elemét, eszközét. Ez az adaptációs készséggel párosult gyakorlat azonban (költői invenció hiányában) nem emelte alkotásaikat a „poézis” szintjére, a versek megmaradtak a kéziratos énekeskönyvek, füzetek lapjain, másolatokban és közszájon terjedő változatokban.⁵ Az 1912-ben megindult Folklore Fellows gyűjtéseiből egyértelműen kiderült, hogy a diákok nemcsak „hoztak” magukkal szövegeket szülőfalujukból, hanem, ekkor és a megelőző évszázadokban jócskán „vittek” is haza a nagy iskolavárosok kollégiumi diákköltészetéből, ami topikus (motivikus), illetve genetikus szövegváltozatokban fokozatosan beépült a szájhagyományba.⁶ Mára már elismert tényé vált, hogy „a populáris irodalom egészére a heterogenitás, a nyelvi és stílári sokféleség a jellemző. A közköltészet alkotásainak szókészlete és kifejezőmódja (akárcsak a folklóré) műfajokhoz kötődött, így érthető, hogy a mulattató énekekben, versekben a századokkal korábbi hegedős-mulattatás vágáns hangütése, képei, míg a didaktikus költészet számos műfajában a 16. századi prédikátorok bibliás nyelve, példázatokkal oktató stílusa él tovább. A kollégiumi diákekekben, ünnepköszöntő rigmusokban pedig a Biblia és az antik mitológia közismert szereplői, témái, a »poétai klasszis« penzum-verseinek kötelező szerkezete, retorikus kifejezései, elcsépelet formulái és pátoossal teli szóvirágai bukkannak fel minduntalan” (Küllös 2004: 30). Ennek köszönhetően a 19–20. századi szájhagyományból gyűjtött folklórban (különösen a nép-

⁵ „A XVIII. században a társadalom iskolázott rétegeiben szokásos, közhelyekből építkező köszöntők, lakodalmi és halottas versek a barokk poézis szóképekészletét variáltgatták. A mindennapiságot, a valóságot általában hiába keressük e művekben. A mitológiai és más sablonok alkalmazásából, azok rafinált variálgatásából valódi mondanivaló hiányában többnyire legfeljebb csak érdekessé, nem művészivé váltak e költemények” (Szelestei 2003: 214).

⁶ Ennek a kulturális kölcsönhatásnak egyik szegmenséről készítette szakdolgozatát 2014-ben az ELTE Folklore Tanszékén Balogh Pál Géza (vö. Balogh 2015).

szokások költészetében) a 17–18. század „sorozatban gyártott” alkalmi köszöntőinek, szórakoztató hazugságverseinek tematikus, motivikus és formuláris előzményeit, a mendikáló diákság adománygyűjtő gyakorlatának tréfás rigmusait, adománykérő formuláit ismer(het)jük fel.

A generációról generációra hagyományozódó közhelysorokból, formulákból és szóképekből egybeszerkesztett verses köszöntők először mindig az adott ünnep vallásos / szakrális vonatkozásait, pl. a Megváltóra vonatkozó próféciákat, illetve a keresztnév viselőjének bibliai előképeit emlegették föl, csak aztán fordultak „háziak” felé áldásmondással.

A legalább 3–4 strófából álló diákköszöntők általánosan ismert szerkezeti modellje és alkalmazott szóképei, motívumai nagyjából ezek voltak:

- 1) **beköszöntő sorok, strófák:** felderült / felsütött az ünnep / neved napja; a múzsák, nimfák, illetve hangszerjátékos mitológiai személyek felkérése az ünneplésre, örömmenélésre (pl. *pengjen az örömmnek / Dávidnak / Apollónak hárfája* vagy *citerája*⁷; *zendüljön virginál*⁸); (virág)csokorkötés ajándékképpen (még téli időben is!); jó hír mondás / hozás (az egyházi ünnepeken egyértelmű utalás az evangélium szó eredeti jelentésére); személyes bemutatkozás;
- 2) **jókívánások:** az ég harmatja; áldások árja az ünnepelet személyre (és háza népére);
- 3) **záró sorok, strófák:** örömteli hosszú élet, jó egészség, halál utáni mennybevitel; mennyei korona / pálma mint a legfőbb jutalom;
- 4) **személyes hangvételű elköszönés, adománykérés** – ami el is maradhat.

A folklorizálódott köszöntőversekben (különösen a névnapiakban) is fellelhetők ezek a szerkezeti „egységek”, bár rövidebb terjedelemben. A záró strófa sablonos jókívánásai (a hosszú élet és a halál utáni mennyi korona / örök üdvösség) helyett viszont az evilági bőség, termékenység és jó egészség szerepel, s idő haladtával az adománykérés egyre hangsúlyosabbá válik. A „mindennapi élet” és a köznyelv betüremkedése a köszöntők szövegébe azzal kezdődött, hogy az iskolában tanultakat elmondó kisebb-nagyobb diák az evangéliumi örömhír, az „új hírmondás” után tanulással szerzett „fáradsága” méltó jutalmát is egyre gyakrabban megemlítette tisztességtévő „szolgálatá” fejében. Sok 18. századi gyerek

⁷ Értsd: lantja. Pl. *Felderült fébus, készen van hárfája, / Örömet nyújtott szent István napjára.* (Nagykapus, Kolozs m.)

⁸ Polifon billentyűs hangszer, a csembaló hordozható rokona.

(többnyire fiúk, de a század végén már lányocskák is) 4–12 soros rigmusa nem is tartalmazott egyebet, csak a jó hírt Krisztus születéséről, örömteli húsvéti feltámadásáról, Pütkösdben pedig a Szentlélek eljövételéről, hozzátéve, hogy mindezt az „iskolában / skólában” hallotta, tanulta. E jó hír fejében kért pár petákat vagy máriást komolyabb-tréfásabb formulákkal, hogy üres tarisznyáját vagy korgó bélű erszényét (pungáját) jólakassa, rongyos ruháján, lábbelijén igazíthasson. A 19–20. századi népi köszöntőkben a formuláris jókívánságok idő haladtával fölébe nőttek a szakrális tartalomnak, mi több: a szájhagyományból gyűjtött változatokból gyakran el is maradtak a „szent időre” történő utalások. Érzékelhetően megváltozott a köszöntők jellege, szemlélete, s a transzcendens távoli jövőendő helyébe a földi ember és szűkebb környezete, közeljövője került.

Az utóbbi évtizedekben végzett forrásfeltáró munkámmal⁹ és az alábbi kis példatárral két, egymással összefüggő jelenségre szeretném felhívni a figyelmet:

1) A szájhagyományban fennmaradt „népi köszöntés” és a 17–18. századi kéziratos források „között történeti összefüggés van, amit számos kétségtelen szöveg-, illetve motívumegyezés is megerősít” (Kiss 1958: 79).¹⁰ A 19–20. századi téli és tavaszi népszokások ünnepi versei, a névnapköszöntők és a lakodalmi mulattatásra szolgáló vőfélyversek nemcsak szövegszerűen, hanem stiláris és poétikai megoldásaikkal (szóképek, tréfas és nonszensz kívánságok, hazugságok, alliterációk, rímtoposzok) is őrzik a hajdani közköltészet, a mendikáns-rigmusok emlékét – amint azt már doktori disszertációmban is kifejtettem (Küllös 2004).

2) A görög/latin nevek, szavak értelmező „elferdítései”, szépítő¹¹ vagy rontó félrehallásai, a szándékolt vagy véletlen (a másolások nyomán) ke-

⁹ Folyamatban van a RMKT XVIII. sz. *Közköltészet* című alsorozat negyedik, szokásköltészetű kötetének anyaggyűjtése, sajtó alá rendezése, amit közösen végzek Csörsz Rumen Istvánnal. A bőséges versanyag miatt valószínűleg külön kötetben kapnak helyet majd a sátoros ünnepek köszöntői, és külön az emberi élet fordulóihoz kapcsolható születés- és névnapköszöntők. Néhány jeles napi és szórakoztató jellegű lakodalmi köszöntőt már korábban közreadtunk a RMKT XVIII/4. *Közköltészet 1*-ben, a 124–139. számokon, valamint a *Világi énekek és versek* c. antológiában, a 7–15. számok alatt. A betlehemes játékokat és a színjátékszerű Gergelyezést, Balázs-jarást ezekből a kötetekből kihagyjuk, mert ezeket már másutt kiadták.

¹⁰ A 17. századi „sátoros ünnepek”-re készített köszöntőkből lásd kiadva a RMKT XVII/11. 207–209, 211–224. és a RMKT XVII/14. 10–16, 148–157. szám alatt. Ezek az adatok kb. 50–100 évvel korábbiak, mint a *Dersi Biás-énekeskönyv* szövegei.

¹¹ E jelenségről írt Faragó 1977: 361–371.

letkezett félreírások olyan „új” szövegváltozatokat eredményeztek, amelyek bekerülve a 19–20. századi folklórba emlékeztetnek ugyan „eredetjük”-re, de nyelvi, képi megoldásaikkal óhatatlanul humoros hatást keltenek, különösen azok számára, akik ismerik szövegelőzményeiket.¹²

Komikusak azok a köszöntők is, amelyek az adott szituációtól teljesen független, a népi előadótól és közönségétől idegen és szokatlan eszközöket, jelenségeket emlegetnek: a hajdani diákok lúdtollból készült *pennáját*, amely értelem nélküli, mondhatni formuláris „zárványként” maradt fenn a szóhagyományban:

„Az én bokrétámnak zöld leveles ága,
Mert ír a pennám, futásával várja”

– mondják egy mérai István-napi köszöntőben (Makkai–Nagy 1993: 99).

Vagy:

„Az én gyenge pennám sem szűnik kezemben,
Míg áldást nem mondok az új esztendőben.”

(Makkai–Nagy 1993: 267.)

Valamivel jobban megértett, de nyelvtanilag (és kontextusában is) helytelen változata e szóképnek egy széki névnapköszöntő ének beköszöntőjében így hangzott:

„Nekem is a pennám
Nem szűnik kezemből,
Míg ne írjak verset
Szent János nevérol.”

(Lajtha 1954: 342.)

Érdeemes megkülönböztetnünk a popularizálódás, illetve a folklorizálódás során létrejövő szövegváltozatok nyelvi komikumának szintjeit:

¹² „Így lesz a *Parnasszus hegyéből Barmazus hegye*; a *bölcs Pallasból bölcs Palást*; [...] a *Múzsám, jöjj elő lantoddal* invokációból pedig *Morzsám, jöjj elő láncokkal* stb.” (Küllős 2004: 30). Tanulmányomban mindenütt a forrás szerint, betűhíven, de modern központozással idézem a vers- és énekrészleteket.

A) A legfőbb szint a **szándékolt parodisztikus humor**, a szavak elferdítése, erotikus-eufemisztikus „áthallással” és értelemben; valamint a kevert nyelvű, magasztos témát és emelkedett stílust közönséges szóhasználattal elegyítő versek. Ezekben a versíró / -mondó és közönsége is egyformán érti a kiforgatott szavakat, mondhatni: „veszi a lapot”. Ezt olvashatjuk pl. egy 17. századi születésnap köszöntőben:

„Igy jár a' szerentse! Jantsi ö Kegyelme
Oláh Püspök léssen, nagy gubás köntösbe,
Fel-emeli ötet, *Rugd-el méntás*¹³ könyve
Ki Ura lészek még? 's ki fél jövőendőben?”

(Solymosi N. Mihály, Nagyszeben, 1697,
RMKT XVII/14. 117. sz. 6–7. vsz.)

Hasonló nyelvi játék figyelhető meg az alábbi *Tisztességes csúfolódások* alcímű diákbúcsúztatóban, amelyet a német (lipcsei) akadémia távozó peregrinusoknak mondtak el otthon maradt társaik:

„Nékem a' nagy fejem ha mind arany vólna,
De mégsem mennék én *Kakasdémiákra*,¹⁴
Jobb ha itt akadok egy *leány bergára*,¹⁵
Vagy penig szert tesztek, *Files Sófiára*.¹⁶

(Solymosi N. Mihály, Nagyszeben, 1696.
RMKT XVII/14. 115. sz., 3. vsz.)

¹³ A szójáték a *Rudimenta linguae latinae* c. tankönyvre utal (Gyulafehérvár 1634), melyet még a 18. században is többször kiadtak. Szerzője J. H. Alsted (1588–1638) német protestáns teológus, filozófus, polihisztor. A 18–19. századi diákkerseken is szerepelt: „Isten hozzád, Rudimenta, / Kalamáris, tinta s penna! / Apám sem volt soha pápa / Bizony én sem leszek pápa, / Uhujnáré!” (*Bocskor-kódex*, 1716–1730, kiadva: RMKT XVIII/14. 152/I. 1. vsz., változatait lásd ugyanott 532–533.)

¹⁴ Erotikus mellékjelentésű szójáték a peregrinus diákokat befogadó / tanító *akadémia* szóval.
¹⁵ Utalás Wittenbergre, az egyeteméről híres német várostra. Sok 18. századi diákkerseben szerepel. A helynévnek erotikus jelentést ad a *-berg* ('hegy') utótag, *Leányberga*: (lehet akár) Vénusz-domb, női szeméremtest is.

¹⁶ A *filozófia* szó elferdítése nem a tanult szerző ötlete: „Már Bethlen Miklós is használta önéletírásában: »[...] vesztegetődik abban a két klassziszban el az ifjúság elméje, a filozófia helyét praeoccupálja a füles Zsófia, és a theológiáét az atheológia.« A 'füles Zsófia' a *kancsót* jelentette a korabeli eupemisztikus szóhasználatban.” (Jankovics József jegyzete, RMKT XVII/14, 854–855), ami (szerintem) nemcsak a boros kancsóra, hanem egy nőnémi személyre is vonatkoz(hat)ott.

Hasonló, szándékolt szófacsarások, hangutánzó, profán félrehallások fordulnak elő a betlehemes játékok öreg, süket pásztorával folytatott párbeszédében is, amelyek ún. rímtoposzokra épülnek. Pl.: Glória → *a szemed gubója*; menjünk, pajtás *Betlehembe* → nem menek én *vén tehenbe*; „Ne félj semmit, vess magadra *keresztet*, / Nem szeretem én a debreceni *perecet*”.¹⁷

Kedvelt volt az efféle nyelvi játék a 18. századi iskolai színjátékokban és a korabeli cigány, német, szlovák nyelvű prédikációparódiákban, különösképp akkor, ha az egyik szereplő az idegen szöveget magyarul értelmezte. Ilyenkor azt érezzük, hogy a deákos műveltségű szerző-előadó az iskolázatlanokat figurázza ki, „összekacsintva” a humorát értő közönséggel.¹⁸

Az abszurdba hajló parodisztikus humor szép példája az a Mária-napra készült tréfás köszöntő, melynek itt csak utolsó három szakaszát idézem:

„Élted peccenyéjét szerencse forgassa,
Gyémántod, aranyod kakas takargassa,
Hogy száz tutzet [!] cigány el ne prédálhassa,
Lelked bakfitty hányva örömmel láthassa.

Egész csuka, potyka, egész pintes korsó,
Lid-lúdnak, tyik-tyúknak köles kása, borsó,
Dió-recsegtető, -ropogtató orsó,
Tarkázzon-barkázzon csicser bagoly borsó!

Üssön agyon az Úr kegyes gratiája,
Öljön meg kegyelem fanyelű bicskája,
Tápláljon reménység köves szalonnája,
Ezt kívánja múzsám szíve, szeme, szája!”¹⁹

¹⁷ Egy sárospataki betlehemesből idézi Balogh 2015: 29. További példákat lásd Makkai-Nagy 1993: 44, 140, 240, 258.

¹⁸ Küllős 2004: 168–304, a II.C „Mulattatók, csúfolók” és a II.D. „Alkalmi költészet” c. fejezet.

¹⁹ Szeel Imre-ék. (1790–1794. Stoll 404, 144b.) A vers előtt a szerző ajánló sorai: „Köszöntő versek, melynek el éneklésére addig zengette dudáját, úgy intezte (?) a furkót (?) és a pomádát, hogy karikára ütvén tehessen egy heted-hét országra szóló nyalka prádét.” Kiadva lásd Küllős 2008: 61.

B) **véletlenszerűen létrehozott komikum**, mely többnyire az idegen hely- és személynevek félrehallásából, helytelen másolásából, esetleg a sorok helytelen tagolásából vagy az adott tájnyelv jellegzetességéből fakad. Egyébként ilyenből (pl. a zöngés-zöngétlen hangzováltásból) van a legtöbb a közköltési és népi köszöntőkben. Pl.: Parnassus → *Barmazus*; Helicon → *Herikon*; pediculus → *petikolos*²⁰; fattyú → *hatytyú*. Gyakoriak az értelmező újrafogalmazások, pl. a karácsonyi szállás-kereső énekekben, betlehemes játékokban a „bő” (azaz gazdag) kovácsból (a régi kifejezést nem értve) majd mindenütt „bölc” kovács lesz.

Elsőnek hadd idézzek egy 20. századi, családi történetben szereplő „félrehallást”, amely profanizálja a vallásos éneket: Ravasz László „a felvinci templomban több mint 90 évvel ezelőtt, a többi gyerekkel együtt így énekelte a református *Énekeskönyv* 325. dicséretének első sorát: »Szívünk vígság, **almabefőtt**.« A félrehallott ének kezdősorai valójában:

*Szívünk vígsággal ma betölt,
Mert ígéret szerint felkölt
Istenfélők számára:
Az igazság fényes napja...*

„Humor ez? Vallásos? Népi? Úgy hiszem, igen. (Folklor is, mert most továbbadom a családi hagyományt.)” – emlékezett vissza a püspök veje (Séra 2019: 691).

Az iskolázatlan, kellő műveltséggel nem rendelkező előadók (adatköz-lők) és közönségük számára a hallás után betanult és elmondott énekek / versek idegen (többnyire latin) kifejezései érthetetlenek voltak, és ezért gyakorta megpróbáltak azoknak értelmes jelentést adni, és képi / nyelvi asszociációval kontextusba helyezni azokat. A „Puer natus in Betlehem...” kezdetű középkori latin karácsonyi ének egy Nyitra megyei karácsonyi dalban így hangzott: „*Gubernátor szin Betlehem, Jeruzálem*”. (Tornó, Nyitra m. MNT II. 754. sz.)

A latin szavakkal teli „deákos” vers nem egyszer hangutánzó halandzsaszöveggé vált a néphagyományban:

²⁰ tetű, „fejér bolha”

„Áminimusz szerbusz,
Már én is itt vagyok,
Úgy fázik a lábom,
Hogy mindjárt megfagyok.
Álvin sándra, álmadi dómus,
Gezsektor dei, dépus, dápus, dipus.”

(Lukafalva és Illencfalva, Maros-Torda m.
Makkai–Nagy 1993: 162.)²¹

A hallás után megtanult vagy hangutánzással keletkezett szavak, kifejezések néha úgy eltorzulnak, hogy eredeti jelentésük csak némi fejtörés után hámozható ki. Ilyen „romlott” szövegű betlehemes változatot adott elő két 16 és 17 éves cigány legény:

A beköszöntőben a Király így szól:

„Kis betlehemmel járunk,
szabad bemutatni?
Nevedlem kised,
Hogy hozzád jöttem,
Szaporás lépéssel
Házajukba tettem.
Lebegő²² nyelve
Mire készítettem
Szavan hirdetése
Nagyon megtelhettem.”

Ugyanennek a betlehemes játéknak egyik énekében:

„Fejeteknél állok / Reátok vigyázok
||: Glória :||

²¹ A kezdősor minden bizonnyal a „Servus, humillimus” tréfás latin köszönés torzulása. Szövegelőzménye egy erdélyi tréfás karácsonyi köszöntőben: „Servus humilimus! Már én is itt vagyok, / Ugy fázik a lábom, hogy szinte meg fagyok” (kiadta Csörsz 2003: 313). Az 5–6. sorban egy-egy latin szó (*domus, dei*) még felismerhető, a többi lehet, hogy olyan játékos hangutánzás, amilyen az „An-dan-ténusz, szó-raka-ténusz” vagy az „Aton-alud-átúsz” kezdetű kiszámolóversekben is van.

²² A kéziratos versekben a kisdíákok nyelve gyakran „rebegő”, azaz: akadozó.

Kinek a *szent szuziának*²³ ||: találjátok :||
 ||: meglássátok :||”

Másik énekében:

„Ha a Jézus nem született volna,

Ki a földön vagyunk,

Mind elvesztünk volna.

*Sétányos hatalmas*²⁴

Eddig rajta volna

Szomjúságos város

Öltetije – megfontolom.”

(Bonchida, Kolozs m. Makkai–Nagy 1993:125;
 126–127; 129.)²⁵

Az a meglepő ebben a játékszövegben, hogy előadók a magyar szöveget is „rosszul” értették, mondták, de ez a „zagyválás” sem őket, sem közönségüket nem zavarta. Ezt tapasztaljuk a kalotaszegi ünnepi köszöntőkben is, amikor ’férge ne árthasson’ helyett „*férge ne jártasson*”, ’födi’ helyett „*földi*”-t mondanak az adatközlők.²⁶ Vagy olyan kifejezéseket használnak, amelyet sem ők, sem mások nem értenek:

Pl. „Készítsd nyelvedet nótára (ti. „*múzsám serege*”)

És ékeesebb *lóniára*.”²⁷

Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban ábécérendben idézem a leggyakoribb szóferdítéseket, félrehallásokat s azok kontextusát. Hivatkoztam forrásaim a 17–18. századi (döntő többségükben erdélyi) diákkéziratok, valamint az erdélyi és partiumi téli népszokások 1939-ben kiadott antológiájának 1960–80-as években kibővített, javított kiadása, továbbá a *Magyar Népzene Tára* (a továbbiakban MNT) *Jeles napok* című kötete.

²³ Valószínűleg „a szent szűz fiának” félreírásából, majd a hibás szöveg félrehallásából következő torzulás.

²⁴ Valószínűleg a „sátánnak hatalma” félrehallásából származó torzulás.

²⁵ Az ének utolsó sorát a gyűjtő így magyarázta: „Szomjúságos város éltetője”, az utolsó szó azonban így is értelmetlen. A köszöntők legvégén ugyanis a „dixi”, „elmondám”, ill. az „Ámen” szavak szoktak állni.

²⁶ Lásd Vasas–Salamon 1986: 284, 301.

²⁷ Valószínűleg: *harmóniára*; Vasas–Salamon 1986: 296, A₄₇.

Apolló (l. még **Phoebus**): a költészet és zene istene, később napisten az antik mitológiában.

A nap(fény) szimbolikát a köszöntők fontos toposzaként gyakran alkalmazták a névtelen diákköltők:

„Addig virágozzék életed rosája,
Míg ragyog az Égen Phoebus Koronája.
Addig nyillyék Szived kedves violája
Míg fémlik az Égen Apollo fáklyája.”

– olvashatjuk egy leánynak készített születésnapi versben.²⁸

Az alábbi köszöntőből már nem derül ki, hogy Apolló nemcsak napisten, de lantművész is volt:

„Eljöttek a *Mózsák* neved tiszteletére,
Erre a *polosi*²⁹ mulatoz kedvére, kedvére.”
(Almásmálom, Szolnok-Doboka m.
Makkai–Nagy 1993: 125, 126–127, 129.)³⁰

Áron (kihajtott/kivirágzott) vesszeje: Lásd a Bibliában 4Móz 17,8: „És lőn másnap, hogy beméne Mózes a bizonyság sátorába; és ímé kihajtott vala a Lévi házából való Áronnak vesszeje, és hajtást hajtott, és virágot növelt és mandolát érlelt.” (Továbbá: Zsidókhöz írt levél 9,4) A metaforikus jelentéssel bíró toposzt először a Jesse gyökeréből származó „virágra”, Szűz Máriára, majd a 17–18. századi protestáns kéziratok karácsonyi köszöntőiben már egyértelműen a Megváltó eljövételére (a virággyümölcésére) vonatkoztatták.³¹

„Oh edes Iesusom, Aron mondolája,
Kit ma nekünk terme paradicsom fája.”
(RMKT XVII/11. 218. sz. 21–22. sor)

²⁸ Kiadatlan szöveg Jánosi Sándor-ék. (1802) Stoll 568, 55–56. 4. vsz.

²⁹ Értelemszerűen: *Apolló is...*

³⁰ Lásd még Makkai–Nagy 1993: 282.

³¹ A metafora jelentéstörténetéről részletesebben írtam egy 2002-ben készült tanulmányomban. Lásd újra kiadva Küllős 2012: 148–149.

„El-jövését, születését az Aronnak pálczaja
Tiszta szüztől, vétek nélkül jedzette mondolaja.”
(RMKT XVII/11. 221. sz. 15–16. sor)

„Ö Aronnak vesszeje,
meg újult tsemetéje.”
(RMKT XVII/11. 207. sz. 13. sor)³²

Egy erdélyi unitárius diák e motívum szövegváltozatát így jegyezte le énekeskönyvébe (Küllös 2012: 149):

„Mert Áron ékes vesszeje,
Megvirágzott csemetéje
Mint mandula jó gyümölcse,
Kívánatos kedvessége.”

A frázis népi változata a félrehallott név és a nyelvjárási „mondola” szóalak miatt így alakult a karácsonyi kántálásban:

„*Három* virágzó vesszeje
Kivirágzott csemetéje.
Mint *mondotta* jó gyümölcse,
Kívánatos kedves íze.”
(Szilágykerked, Szilágy m. Makkai–Nagy 1993: 272.)

Bálám (Beor fia, történetét lásd 4Móz 22, 23, 24.): jövendölése szerint „Csillag származik Jákóbból, és királyi pálcza támad Izraelből...” (4Móz 24,17).

Egy körmendi iskolamester János-napi köszöntőjében így szerepel a Messiás-jelkép:

„Ez amaz Bálámnak Tündőklő CSILLAGA,
Kitt à Prophétáknak régen várt soksága.
Aron vesszzejének Gyönyörű Virágja,
Kinek Hideg Széltül nincs semmi bántása.”
(RMKT XVII/11. 178. sz. 7. vsz.)

³² A szóképet lásd még alább, a „Bálám csillag”-ánál is.

Az idegen név értelmező alakban – jelképi jelentését megtartva – így hangzott egy karácsonyi kántálás beköszöntőjében:

„Ma tetszett fel *bárány* ragyogó csillaga,
Mely fényességével már régen villoga.
Ma nyílt *kiességnek*³³ jószagú virága,
Ma gyümölcsözött meg Dávid aszú ága.”
(Érszöllős, Szilágy m. Makkai–Nagy 1993: 263.)

filozófia → *filezófia* → *filegrócia* → *Files Zsófia*³⁴

A perselyes (*előveszi perselyét, az asztalra teszi*) ezzel a tréfás szöveggel kezdi a karácsonyi csillagjárást:

„Összejártam Ázsiát, Afrikát.
átolvastam a *filegróciát*.
Tudtam is én jól a napok számát,
más mondta meg a karácsony napját.”
(Apahegy, Szatmár m. Makkai–Nagy 1993: 241.)

A strófa közköltési előképe egy 18. század közepi tréfás hazugságversben:

„Eljártam Ásiát, nagy Bránderburgiát,
Hétszer absolváltam a philosophiát,
De olyan jól tudtam a napoknak számát,
Hogy más mondotta meg a Karácson napját.”
(RMKT XVIII/4. 124/III. 3. vsz.)³⁵

hárfa → *hársfa*

Már a 18–19. századi diáklejegyzők sem értették mindenkor a hangszer nevét, hisz nem ismerték a hangszert.

„Jollehet anyánknak vagyok kis szolgája,
Mégis *perg szájamban örömmek hársfája*.”

³³ Eredetileg: *Ma nyílt idvességnek*, vagy: *...ki Jesszének*; esetleg: *...ki az égnek...*

³⁴ Korabeli átvitt értelmű jelentésével kapcsolatban lásd a 23. lábjegyzetet.

³⁵ *Diák versek és mondókák* (1745–49) Stoll 2002: 454.

Ma gyűhettem mostán Karátson postája,
 Azért én szívemnek léssen nótája,
 Az Egeknek ura áldását mutassa,
 Kegyelmetek *eltótt*³⁶ sokáig futassa,
 Karátson napjára többszöris viraszsa,
 Örömben pedig az *szinét látassa!*³⁷

Ma már megzendültek *Szent Dávid hársfái*,
 angyali karoknak százezer zsoldári.”

(Sótony, Vas m. MNT II. 885. sz.)

Ugyanez a kezdőkép szószintű (morfológiai) változtatással:

„*Ha bár* megzendül vén Szent Dávid hárfája,
 angyali *szavaknak százötven* zsoldára.”

(Ikervár, Vas m. MNT II. 886. sz.)

„Szent István viszi *hársfáját*,
 édesdedön *vérégetje ékes nótáját.*”

(István-napi köszöntő, Tápé, Csongrád m.
 MNT II. 977. sz.)³⁸

Libanus / Libánus (hegye), **Libanon**: Szíria fő hegysége, a tengerparttal párhuzamosan halad mintegy 10 mérföld hosszan, Sidontól Simyraig (Szamráig). Legmagasabb csúcsa 3000 m fölötti. Híresek voltak cédrusfái, sokat emlegetett hely mind az Ó-, mind az Újtestamentumban. Pl. „gyökeret ver, mint az *Libanus hegyén* való élő fa. Kiterjednek az ő ágai, és az ő ékessége olyan léssen, mint az olajfának ékessége, és az ő szaga, mint az Libánus hegynek szaga.” (Hós 14,6–7)³⁹

Félrehallás következtében jött létre a *Libánus* → *plébános* változat az alábbi, István- vagy János-nap éjszakáján felhangzó köszöntőben. A szó-

³⁶ Elírás, értelemszerűen: *éltét* (=életét).

³⁷ Betűhív közlés, a rövidítések feloldásával. Fodor József-ék, Stoll 2002: 696. Az énekeskönyv címe: *Cantualis 1821 13 Maji*.

³⁸ Ugyanezt a félreértett szóképet lásd még Nemesócsa, Komárom m. MNT II. 973. sz.; Szt. Jánossal Szarvasgede, Nógrád m., MNT II. 971. sz. 2. vsz.

³⁹ Továbbá lásd még Zsolt 29,5; Ézs 4, 8, 11; Es 2,18, Ez 27,5.

veg több sebből is vérzik: fonetikai, morfológiai és szintaktikai (grammatikai) szintű romlást mutat, azért is idézem hosszabban:

„E hajnali szellő fúván ablakodra,
Azért nem engedett időt az álomra,
Hogy felébresszelek, mert a szívem *párja*,⁴⁰
Ki Szent István (János) napját igen magasztalja.
Magas plébánosnak hány ága vannak
Hány hal a tengerben bűn nélkül úszkálnak.
Ahány csepp víz van a tengernek árján,
Annyi áldást adjon a mennyei bárány.
Szívemből kívánom, adja meg az Úr!”

(Tordaszentlászló, Torda-Aranyos m.
Makkai–Nagy 1993: 301.)

Ugyanennek a köszöntőnek szó- és grammatikai szintű változatában (egy későbbi gyűjtésben) még jobban eltorzult a szókép:

„*Magas plébánosnak hány égei* vannak
Ahányan a halak a tengerben úszkálnak.”

(Tordaszentlászló, Torda-Aranyos m.
Vasas–Salamon 1986: 313. A₇₁)

Találtam olyan deákos frázisokból kontaminált dunántúli névnap-köszöntőt is, amelynek első szakasza teljesen értelmetlen. Itt „Árgyélus” hegyének lakosait emlegetik, akik „Prédános” vizét[!] kóstolják. Az ének 2. és 3. versszaka viszont ép, szép és érthető, bár a hajdan szokásos ’dixi’ helyett „dix” a lezárása. Ebből is kitetszik, hogy a szóhagyomány folklorizálódott köszöntőiben nem a szöveg megértése, nem is a jelentése, hanem az alkalomnak megfelelő tisztességtéves, tehát az ének(lés), a felköszöntés „rituális” funkciója a fontos. Idézem a komikusan „elromlott” első strófát:

„Örüljetez ez nap, *Árgyélus hegyének*
lakosi, hajléki, harmat tetejének,

⁴⁰ Valószínűleg: ...*várja*.

akik kóstoljátok *Prédános vizének*,
ma jís bejutott a zsenge hangos ének.”

(Dudar, Veszprém m. MNT II. 965.)

múzsza = 1) a művészetek védnökei, Zeusz és Mnemoszüné lányai. Számuk a korábbi három-négyről előbb hétre, majd kilencre emelkedett; 2) A 18. századi közköltésben múzsának, illetve múzsafiaknak nevezték az iskolába járó, kollégiumban tanuló diákokat.

E kifejezés a nyelvjárás által is előidézett hangzóváltások során fokozatosan torzult: *múzsza* → *rúzsza* / *rózsza* → *mózsza* / *Mozsa* → *morzsza* → *mozsár* → *mocsár* → *mazsola*.

„En-is, gyenge musa, Istent kérem azon
Szentséges kegyelmet az Apafi / ez nagy úri / ez istenes házon
Az eghig tetézze....”

(RMKT XVII/11. 213. sz. 13–15. sor)

„Eljöttek a *Mozsák* ezen szent ünnepre
Neved tiszteletére.”

(István-napi köszöntő, Almásmálom, Szolnok-Doboka m.
Makkai–Nagy 1993: 286.)

Rendszerint az alig fölcseperedett rigmusmondó kisfiú vagy kislány nevezte magát morzsának (kiváltképp, ha „rózsza” volt versének rímpárja), mint pl. a bukovinai székelyek húsvéti rigmusában:

„Én kis *morzsza*,
Gyenge *rózsza*,
Gyenge dejákocska,
Én most jöttem hírmondani,
Krisztus kirájt hirdetni.
Váccsák meg lejánnnyikot
Egy szép piros tojásval,
Mind Krisztus urunk megvátotta
Széjes e világot vérivel.”

(Sebestyén 1972: 146.)

Vagy egy karácsonyi partiumi köszöntőben:

„Én ki [!] *ruzsza*, gyöngé *ruzsza*, nem jártam én iskolába,
Mégis tudom, hogy a Jézus Krisztus urunk ma született.
Szívemből kívánom!”

(Mikola, Szatmár m. Makkai–Nagy 1993: 254.)

A 20. sz. elején némi képzavarral Nagykapuson így maradt meg ez a deákos köszöntő-formula:

„Soká éljen, áldást végyen az egekből.
Ezt kívánja *morzsám szája* víg szívéből.

Jobb részt végyen az egekből *örökkéviül*.
Ezt kívánja *morzsám szája* víg szívéből.”

(Vasas–Salamon 1986: 302. A₅₄)

„Készítsd, *morzsám*, lantodat,
zendítsd meg muzsikádat,
szépen szójon nótája
meg ne szünjék hárfája!”

(István-napi köszöntőben, Kide, Kolozs m.
MNT II. 986. sz.)

Ugyanez a kezdőkép nem szó szerinti folytatással, karácsonyi hajnalozás alkalmával:

„Zendítsd, *mozsár*, lantodat,
Zendítsd meg muzsikádat;
Most ideje, hogy harsogjon, virgináljon.”

(Székelybős, Maros-Torda m.
Makkai–Nagy 1993: 231.)⁴¹

⁴¹ A rímek miatt megváltoztattam az ének sortördelését. Az előző két éneket helyesen, szószintű változatként lásd Mezőfelen, Makkai–Nagy 1993: 303.

Ugyanez a formuláris kezdés egy 19. század végi kalotaszegi Ferenc-napi rigmusban, csakhogy az előadó a múzsá 'lant'-ja helyett 'tánc'-ot említ. Feltételezem, hogy a hangszernek a szóbeliségben volt félrehallott 'lánc' változata is, s ebből alakulhatott ki a 'tánc':

„Indítsd múzsám *tánczodat*,
Zsendítsd meg muzsikádat,
Hadd harsogja trombitád
A legszebbik nótáját.”

(Vasas–Salamon 1986: 281. A₂₅)

„Serkenj fel, óh *mozsár*, kezd el énekedet,
Az Úr Jézus felett folytasd beszédedet.”

(karácsonyi kánta beköszöntése, Méra, Kolozs m.
Makkai–Nagy 1993: 98.)

„Nosza, énekelgess, *mozsár*, ne készüljess soká hozzám,
Mer' ha céltul elmaradsz, csak haszontalanul fáradsz.”

(István-napi köszöntő eleje, Karcsa, Zemplén m.
MNT II. 934. sz.)

A deákos formulák tetszőleges kombinációja és kontaminációja révén teljes a képzavar ebben az „ősi”-nek tartott kántáló énekben:

„A *mocsár* serege, feltetszett fellege
Bomlik szomorúsága, Napja nyílik vígságra
Kegyesség rózsája, Méltóság fáklyája.

....

//:Ezen jeles létünkre Kívánunk víg életet://
Most jó reggelt, *szín* jó reggelt köszöntésedre,
Megérkeztünk mi mindnyájan köszöntésedre...stb.”

(Magyarvista, Kolozs m.

Vasas–Salamon 1986: 306–307. A₆₁)

múzsák szállása – kollégium, bentlakásos iskola
Egy még kiadatlan 18. századi karácsonyi rigmusban:

„Salutatio Natalis
A *musák szállásán* noha kisebb vagyok,
Szívem kívánsági mindazáltal nagyok:
Ékesség, békesség lakozzék nálatok,
Érhessetek számos Karácson napokat!”⁴²

Népi változatok:

„E *Mózse szállásába*,
mindén nyugszik ágyábo,
jut eszëmben azonban,
hogy a háznál János van.”
(Kisbajcs, Győr m. MNT II. 927. sz.)

Ugyanez a kezdőkép értelmezve és helyszínhez adaptálva:

„*Gyantaji oskolában*
felsekrenvén ágyamban,
jut eszëmben azonban,
István vagon ez házban.”
(Gyanta, Bihar m. MNT II. 925. sz.)

Teljesen értelmetlenné torzult, a mai fülnek komikus asszociációt keltő kezdőképként:

„A *mazsola szállásába*,
midőn nyugszik ágyába.”
(Hercegfalva, Fejér m. MNT II. 930. sz.)

⁴² Tsorik András ék. (1734, 1750–51) Stoll 2002: 240, 17.

nimfák: természetfeletti erejű félistennők az antik mitológiában, akik a hegyek, erdők, berkek, források, folyók és tengerek lakói és védőszellemei.

Többszörös elhallás és képzavar van az alábbi magyarvistai kántáló-énekben, amely az 1980-as években már nem is volt divatban, csak a nagyszülők generációja tudta:

„Szent Parnaszszusnak teteje, nyílik a kies mezeje.

Mer’ ékes *morzsái Jellenzék mint fái*⁴³ *szavainknak kifojtásig [!]*”

(Vasas–Salamon 1986: 307–308. A₆₂)

Pallasz Athénéé (gör.), **Minerva** (lat.): a bölcsesség, a tudomány(ok) istennője, emellett a szövés-fonás, a földművelés, a városok és az orvosok patrónája. A római Minerva az iskolák és a kézműipar védelmező istennőjévé, valamint a kulturáltság, az emberi haladás jelképévé vált.⁴⁴

A 18. századi kéziratos diákversek mindkettőjüket emlegetik, és úgy írják le az istennő nevét a kéziratokban, ahogy akkoriban ejtették. A protestáns falvak szájhagyománya megtartotta ezt a „magyaros latin” ejtés-módot, ezért alakulhatott Pallás → *palást*-tá, hiszen így próbálták értelmezni az ismeretlen nevet.

Az alábbi karácsonyi rigmusban valószínűleg a kántálás (tehát az élőszóbeli előadás) ritmusa szerint tagolta a szavakat a lejegyző:

„Gyenge, Musák, [tanitvá]nya,

Vagyok, Pallás, Katonája,

Eljött Sion Sz[ent] Kirallya,

Uj hirt, hoztam, Minden haljja! Amen.”

(Fodor / Mózes / Sámuel-ék. Küllös 2012: 143.)

⁴³ Értsd: *nimfái*.

⁴⁴ Ezért is került a Magyar Tudományos Akadémia címerébe Johann Ender 1831-ben megfestett allegóriájának főalakjaként. „Az allegorikus kép előterében, antik festői viselkedésben, szelíd, nemes arcvonásokkal áll a műveltség istenasszonya, jobb karjával a magasba nyújtva a művelődés csészéjét, amely felé a nemzet, hatalmas sas képében, kiterjesztett szárnyakkal közeledik. Az istennő bal karjával pajzsra támaszkodik, amelynek közepét Magyarország címere foglalja el.” Ender Az MTA allegóriája.jpg - Wikimedia Commons

Egy húsvéti gyermekkrigmusban már torzult formában kerül elénk az istennő neve:

„Versus Paschális
Bölts Palástnak [!] egyik vitéz katonája,
 Vagyok en ez haznak kitsin galambkája,
 Kinek olly versekkel zeng az ő kis Szaja,
 Hogy ezen örül azkerek egnek taja.”⁴⁵

(Fodor / Mózes / Sámuel-ék. Küllős 2012: 140.)

Minerva istenasszony állandó jelzője (epiteton ornansa) – az „okos” – mulattató szándékkal lett kiforgatva egy lakodalomban előadott, mendikáns veszekedő versben, ill. egy kántáló diák hazugságversében: „*Borzas* Minervának cserebokros fia” és „*Bokros* Minervának cserebokros fia”.⁴⁶

Parnassus (gör. Parnassosz) hegye: közép-görögországi hegység Delphoi közelében; az antik mitológiában Apollón és a múzsák kedvelt tartózkodási helye, itt fakad a költői ihlet forrása.

Fonéma- és alakváltozatai: *Parnasszus* → *Parnazus* → *Barnaszszus* → *Barmazus* → *Pálmátus* → *pár napos*.

Képzavaros népi kontextusban:

„Már feltetszett István napja,
Melyet áldást mond a papja.
 Lenn az a pap, lenn maga
Parnazus csillaga,
 Szavaink *kifojtása*.
 Nyúljon élete határa
 Ezen István *napsugára*.”

(Magyarvista, Kolozs m. Vasas–Salamon 1986: 308. A₆₃)

⁴⁵ Fodor (Mózes) Sámuel-ék. (Udvarhelyszék, 18–19. század fordulója) 35. „Versus Paschális”. Kiadva lásd Küllős 2012: 140.

⁴⁶ RMKT XVIII/4. 125/V. 29. és 133/I. 1. sor.

„*Barnaszszusnak* hegye reng,
 Jerikónak völgye zeng,
 A *mozsáknak* víg tábora énekléstől zeng.”
 (István-napi köszöntő, Almásmálom,
 Szolnok-Doboka m. Makkai–Nagy 1993: 283.)

„Csakugyan felmenek *Pálmátus* hegyére
 Kötök egy bokrétát Szent István fejére.
 Az én bokrétámnak zöldleveses ága,
Melyet ír a pennám gyors pálya futása.”
 (Vasas–Salamon 1986: 288. A₃₄)

Érdeemes megnézni, hogyan alakul át ez a gyakorlatilag egymástól független, kettős motívum/szókép (bokrétakötés a múzsák lakóhelyén és a lúdtollal való versírás) egy másik kalotaszegi faluban:

„Micsoda csillag ez, esmét *elderüle*,⁴⁷
 Derülése után esmét elkerüle,
 Csakugyan kimennek⁴⁸ *párnapos hegyire*,
 Kötök egy bokrétát Szent István fejére.
 Az én bokrétámnak zöld leveles ága,
Mert ír a pennám, futásával várja.”
 (karácsonyi köszöntés, Méra, Kolozs m.
 Makkai–Nagy 1993: 99.)

A hegy nevének újraértelmezése egy kalotaszegi István-napi rigmusban:

„A midőn kimentem a *Bíboros* hegyére,
 Áldást mondtam az István fejére.”
 (Vasas–Salamon 1986: 287. A₃₂)⁴⁹

⁴⁷ Nyilván a „felderüle” helyett.

⁴⁸ Értelemszerűen: kimenék.

⁴⁹ Ugyanitt egy nagyalmási karácsonyi énekben (tulajdonképpen archaikus népi imádságban) a *Kálvária* hegy így jelenik meg: „Most vizik fel *Kálmán hegyre*, / Most teszük fel szent keresztre” (ti. Jézust) lásd Vasas–Salamon 1986: 286. A₃₀.

paradicsom-kert: a bibliai édenkert, mennyország

„Paradicsomos kis kertje,
Arany szérin leterítve.”

(karácsonyi kánta, Szilágykerked, Szilágy m.
Makkai–Nagy 1993: 272.)

Az archaikus népi imádságokban és a betlehemes játékokban is előfordul ez a szókép: „Paradicsom kőkertjibe / Arany szőnyeg leterítve...” alakban.

„Paradicsom szegeletbe
Darany⁵⁰ szőnyeg leterítve,
Azon fekszik az Úr Jézus”

(karácsonyi ének, Zabola, Háromszék m.
Makkai–Nagy 1993: 70.)

„Paradicsony szegeletbe aranszőnyeg leterítve,
Közepibe aranybölcső, abba fekszik az Úrjézus”

(Mezősámsond, Maros-Torda m.
Makkai–Nagy 1993: 206.)

Phoebus (gör. Phoibos = fényhozó; az ősbibb Héliosz / Sol, napisten helyett **Apolló** alakjával fonódott össze, az ő mellékneveként szerepel): Az alábbi versrészletek hol a nap(fény) istene, hol a lantjátékos (zenélő) isten, hol pedig mindkettő együttes jelentésére asszociálnak; esetenként azonban jelentés nélküli, hangutánzó, teljesen abszurd szóalakat tartalmaznak a magyar alakváltozatok:

Föbusz → *Föbrus* → *Fébrus/fébrus* → *Fébus / fébus* → *Szélbus* → *a brusz*.

„Elindult a *fébrus* ragyogó fényével,
Vágtatta az eget arany kerekével,

⁵⁰ Állítólag a cigány énekesek mondták következetesen „darany”-nak az aranyat.

Az én gyenge pennám sem szűnik kezemben,
Míg áldást nem mondok az új esztendőben”

(újévi rigmus, Kusaly, Szilágy m.
Makkai–Nagy 1993: 267.)⁵¹

„Nyílik az égnek felvont szép sátora
Bomlik fellegeknek fekete homálya,
Fébrusnak pedig arany koronája,
Fémlik, tündöklük, fémlük, tündöklük.”

(Szilágykerked, Szilágy m.
Makkai–Nagy 1993: 273.)

„*Fébrus* muzsikáját hallám, hogy zeneték,
tisztelni hát én is sietve eljövök.”

(Havad, Maros-Torda m.
Makkai–Nagy 1993: 154.)

„Mosolyog *Fébrus* orcája,
Szent János napjára,
Piros *palást* vett magára,
terített vállára.”

(Szilágykerked, Szilágy m.
Makkai–Nagy 1993: 273.)

A „ragyogó orcá”-nak a felköszöntött háziasszonyra alkalmazott változata humoros gondolattársítással:

„Zsuzsa is viseli ragyogós orcáját,
e nemes ház felett *tartja vitorláját*.”

(MNT II. 877. 2. vsz.)⁵²

⁵¹ Ugyanezt János-napi köszöntőversként, fonéma szintű eltéréssel Lajtha László Széken gyűjtötte 1941-ben. Lásd. Lajtha 1954: 342.

⁵² Továbbá: Vésztő, Békés m. MNT II. 881. sz. 2. vsz.; Arany János dalgyűjteményében „Szent János” van megnevezve.

A 18. századi közköltészetben több helyütt is szerepel a „vitorlás” szókép. A hajnal – így az ünnep hajnala – érkezését mindig vitorla jelzi, ami antik előképek után a kelő nap szétterjedő fényét jeleníti meg. Már a 17. században is így írtak: „*Hajnal vitorláján, aranyszínű szárnyán...*”⁵³

Phoebus Apolló mindkét alakjában, mindkét attribútumával megjelenik egy nagykapusi névnapköszöntő énekekben:

„Felderült *Fébus*, ragyogós fényével
Felderült *fébus*, készen van hárfája,
Örömet nyújtott szent István napjára.”

(Nagykapus, Vasas–Salamon 1986: 301. A₅₄)

„*Szélbus* kedvetlen orcája örömré változék
Szent Istvánnak szép hajnala jön és pirosodik.
Azért lantunkat,
megpendítjük húrunkat,
hársfánkat pengetjük,
nótánkat is eresztjük.”

(Túrricse, Szatmár m. MNT II. 982. sz.)

„Az piros hajnal *Föbrusnak portája*⁵⁴
Imhol érkezik, tündöklük fáklyája”

(István-napi köszöntő, Almásmálom,
Szolnok-Doboka m. Makkai–Nagy 1993: 282.)

„A piros hajnal *Fébrusnak postája*
imhol érkezik, tündöklük fáklyája”

(István-napi köszöntő, Magyardéce,
Szolnok-Doboka m. MNT II. 950. sz.)

⁵³ RMKT XVII/3. 95. sz. Csörsz Rumen Istvánnak köszönöm, hogy a szókép eredetére felhívta figyelmemet.

⁵⁴ Értelemszerűen: a hajnal a Nap(isten) *postája*, azaz előhírnöke.

„Amidőn e napnak feltetszett sugára,
Aranyos palástot vett a brusz magának.”
(karácsonyi köszöntés, Méra, Kolozs m.
Makkai–Nagy 1993: 99.)

pediculus: = tetű (lat.)

Magyar alakváltozatok: *peticulos* → *petikula* → *uccu-pecci kolos* → *Peti, Kolos*

A 18. századi diák hazugságversek egyik kedvelt motívuma (harc az óriás tetűvel, „fehér bolhával”) hazugságmeseként is élt a folklórban (MNK 1962 C₂^x, MNK 8: 194–195):

„Versus natalis
Tegnap estvefelé sétálék az ker’ben,
Hát valami fut és mozog az ingemben.
Csakhamar benyúlék ide kebelembe,
Hát egy fejr bolha akada kezemben.

Megfogám az lábát, kivetém az hóra,
Hát egy szarka szalad, mint az juh a sóra.
Nosza, peticule, forgódjál az táncban,
Kitégy most magadért, mert nem vagy a ráncban!”

(RMKT XVIII/4. 136/I. 3–4. vsz.)⁵⁵

A tetű-/bolhafogás motívumát topikus variánsként így látjuk viszont a falusi gyermekek karácsonyi és újévi rigmusáiban:

„Mikor kicsi voltam, a góc alá bújtam,
Az ingem ráncába *petikulát* kaptam.
Megfogtam a lábát, kidobtam a hóba,
Na, te *petikula*, többet nem a ráncba.”

(Lukafalva és Ilencfalva, Maros-Torda m.
Makkai–Nagy 1993: 161–162.)

⁵⁵ A hazugságvers 17–18. századi és népköltési variantúráját lásd uott a jegyzetekben 552–553.

„A minap este kint ültem a kunyhóm ajtójába,
Egy irtózatoss *uccu-peci kolost* fogtam a gatyám korcába.
Megfogtam a szarvát, kidobám a hóra,
Uccu-peci kolos, nem vagy már a korcban.”

(Micske, Bihar m. Makkai–Nagy 1993: 43.)

„Mendikás koromba
Ültem a pucikba.
Egy nagy balhát fogtam
A gatyám korcába,
Megfogtam a lábát,
Kicsaptam a hóra.
Nem *Peti*, nem lesz már a gatyá korcban!”

(Kusaly, Szilágy m. Makkai–Nagy 1993: 268.)

Pindus (gör. Pündosz), közép-görögországi hegység, a Múzsák kedvelt tartózkodási helye, melyet gyakran emlegettek a diákköltészetben. Így fordult elő egy 18. század végi ekhózós lakodalmi énekben:

„– Kik vagytok? Pindusról jöttetek, vagy honnan?
– Onnan.
– Nem lehet jobb helyről sohonnan.

– Tik hát Múzsák vagytok? – Azok.
Hogy megtudjam, nem fáradozok.

– Mi vagyon szájába Múzsák seregének?
– Ének.
– Ha ének: jó, hogy ide jövének.”⁵⁶

Egy 1941-ben Lajtha által gyűjtött széki köszöntőben így torzult a helynév:

⁵⁶ Az idézet RMKT XVIII/8. 113/III. sz. (*Makói énekeskönyv*, XVIII. század vége – 1826) dallamát és teljes variantúráját lásd RMKT XVIII/8. 596.

„A ződ *Elepintus* magas hegyén járván,
 A Múzsával itten találkozván,
 Hallottam a Szent János napjára virradni,
 Szent János napján tiszteletet tenni.
 Ezer vigasságot, teljes esztendőket,
 Valamennyi fővény tenger fenekébe,
 Annyi áldás szálljon miránk életünkbe.
 Adjon az Úristen nektek víg időket.”⁵⁷

(Lajtha 1954: 342.)

Vulcanus: az antik mitológia kovácsistene, vö.

„Én vagyok *Tidides*⁵⁸ maradt darabontja,
 Én vagyok *Vulkánus* vasverő inasa...”

(tréfás hazugságvers, RMKT XVIII/4.
 124. sz. 5–6. sor.)⁵⁹

E 18. század közepén leírt tréfás versnek több szakasza, sorpárja fennmaradt az erdélyi karácsonyi köszöntőkben. Pl.:

„Én vagyok *Titres* híres darabontja,
Hurkárus kovácsnak vasverő inasa”

(karácsonyi rigmus, Lukafalva, Maros-Torda m.
 Makkai–Nagy 1993: 162.)

Remélem, ezzel a kised „példatárral” sikerült igazolnom, hogy a népi köszöntők, betlehemes játékok szövegei évszázados iskolai hagyományokat őriznek a szövegvariálás különböző szintjein. A humoros félrehallások, abszurd szóalkotások pedig kellőképp illusztrálják azt a tényt, hogy

⁵⁷ A rímelés alapján a 5. sor után kellene az utolsó sornak jönni: ...*esztendőket*....*víg időket*, majd a záró áldás: ... *tenger fenekébe*,... *életünkbe!*

⁵⁸ *Tüdidész* (*Tüdeusz* fia), *Argosz* királya, a *Tróját* ostromló görögöknek az *Íliász*ból is jól ismert vitéze. Őrá utal a *darabont* (‘gyalogos katona, testőr, csatlós’) kontextus is. 2. *Tityrus* (pásztornevű *Vergilius*nál) vocatívusza a *Titire*, amely a betlehemesekben is előfordul. A név a közköltészetben és a szájhagyományban „*Tidides*”, „*Titides*”, „*Titires*”, „*Titres*” formára torzult.

⁵⁹ Forrása: *Diák versek és mondókák* (1745–49) (Stoll 2002: 454).

a régiek elsősorban a „fülüknék verseltek”. Az ünnepi köszöntés pedig a köszöntők tartalmától független, önmagában is pozitív jelentésű társadalmi esemény volt.

Befejezésképpen – a 18. századi diák-köszöntők ihletése nyomán – hadd köszöntsem nagyra becsült kolléganőmet egy magam faragta versikével:

*Virággal a kézben, áldással a szájban
Ünnepelni gyűltünk össze Kolozsvárban.
Olosz Katalinnak, ím, földerült napja,
Barátok szívének nagy az indulatja.*

*Harmatozzon reá az Egek áldása,
Lépteit az Isten sokáig vigyázza,
A kórság s nyavalya nagyon ne csigázza,
Terveit, munkáját siker koronázza;*

*Ezt kívánja néki minden tanítványa,
Tisztelők, barátok apraja és nagyja.
Levéve előtte mindnyájunk kalapja,
Ajándékul tőlem ezt az írást kapja.*

Szakirodalom

Balogh Pál Géza

2015 A karácsonyi ünnepekör szokásköltészete a Folklore Fellows magyar gyűjtéseiben. In: Mohay Tamás (szerk.): *Belépő. Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Intézetéből.* ELTE BTK Néprajzi Intézete, Budapest, 11–56.

Csörsz Rumen István

2003 Erdélyi hazugságversek a XVIII–XIX. század fordulójáról. *Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlemények* II. Balassi Bálint Intézet–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 307–316.

2007 Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében. *Erdélyi Múzeum* LXIX. (3–4) 157–166.

Faragó József

1977 A székely balladahősnő vont arany szoknyája. In: Uő: *Balladák földjén*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 361–371.

Kiss József

1958 A „Dersi-Biás” kéziratos énekeskönyv. *Néprajzi Közlemények* III. 70–117.

Küllös Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé és motívumtörténeti vizsgálata*. L'Harmattan, Budapest.

2008 Stoll Béla köszöntése. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *A Stollwerk. Stoll Béla 80. születésnapjára*. Balassi Kiadó, Budapest, 61–62.

2012 Ünnepi köszöntők két erdélyi kéziratos énekeskönyvben. In: Uő: *Közkezen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131–153.

Lajtha László

1954 *Széki gyűjtés. Népzenei Monográfiák* II. Zeneműkiadó, Budapest.

Magyar Népmesekatalógus

1989 8. *A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999)*. Benedek Katalin – Kovács Ágnes (szerk.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Magyar Népzene Tára

1953 II. *Jeles napok*. Bartók Béla – Kodály Zoltán (szerk.); Kerényi György (s. a. r.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Makkai Endre – Nagy Ödön (összeáll.)

1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. 2. jav. bőv. kiad. Barna Gábor – Tari Lujza (s. a. r.) (*Magyar Népköltési Gyűjtemény* XX.) Magyar Néprajzi Társaság–MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

Régi Magyar Költők Tára XVII. század

1961 3. *Szerelmi és lakodalmi versek*. Stoll Béla (s. a. r.), Akadémiai Kiadó, Budapest.

1986 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)* Varga Imre (s. a. r.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

1991 14. *Énekek és versek*. Jankovics József (s. a. r.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Régi Magyar Költők Tára XVIII. század

2000 4. *Közköltészet 1. Mulattatók*. Küllős Imola (s. a. r.) – Csörsz Rumen István (mts.), Balassi Kiadó, Budapest.

2006 8. *Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet*. Csörsz Rumen István – Küllős Imola (s. a. r.), Universitas Kiadó, Budapest.

2013 14. *Közköltészet 3/A. Történelem és társadalom*. Csörsz Rumen István – Küllős Imola (s. a. r.). Universitas Kiadó–Editioprinceps Kiadó, Budapest.

Sebestyén Ádám

1972 *A bukovinai andrásfalvi székeleyek élete és története Madéfalvától napjainkig*. Tolna Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztály, Szekszárd.

Séra László

2019 „Szívünk vígság, almagbéfőtt” – Humor és vallás pszichológiai megközelítésben. In: Tánzos Vilmos – Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika – tanulmányok a népi vallásosságról*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Krizsa János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 689–710.

Stoll Béla (összeáll.)

2002 *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Balassi Kiadó, Budapest.

Szelestei N. László

2003 Báró Szentiványi József verse az 1757. évi nagykárolyi farsangról (Adalék Janus Pannonius XVIII. századi ismeretéhez). *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények* II. Balassi Bálint Intézet–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 214–237.

Vasas Samu – Salamon Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Világi énekek és versek 1720–1846

2001 Válogatta és a szöveget gondozta Csörsz Rumen István, a műfaji bevezetőket és az utószót írta Küllős Imola. Unikornis Kiadó, Budapest.

Variante textuale umoristice în urări

În Transilvania a existat o tradiție importantă a urărilor sub formă de poezie sau proză în poezia populară și folclor. În secolele XVIII–XIX elevii claselor de poezie a școlilor protestante obișnuiau să compună poezii sau texte în proză cu urări de ocazie, astfel că cu ocazia unor sărbători laice sau bisericești aveau posibilitatea de a se prezenta în fața familiei și a rudelor cu propriile creații. Cei mai talentați au continuat să scrie poezii și mai târziu, ca rectori, învățători sau preoți, iar deseori au împărțit aceste texte elevilor. Prin intermediul lor tradiția iudaică-creștină de origine biblică și poveștile, eroii mitologiei antice au pătruns în cultura orală a satului. Studiul de față dorește să atragă atenția asupra a două fenomene în corelație. 1) Există o legătură istorică între urările „populare” a culturii orale și manuscrisele din secolele XVII–XVIII. Poeziile festive a obiceiurilor populare de iarnă și primăvară, urările de onomastică și poeziile distractive de nuntă din secolele XIX–XX păstrează amintirea poeziei publice și a poeziei elevilor de odinioară nu numai prin textul lor, dar și prin soluțiile, abordările stilistice și poetice. 2) Distorsionarea interpretativă a numelor și cuvintelor latine, „neînțelegerea” acestora în sens pozitiv sau negativ, transcrierea intenționată sau accidentală au rezultat asemenea „noi” variante textuale, care au fost introduse în folclorul secolelor XIX–XX, și care amintesc cumva de „originalul” lor, însă prin rezolvările lingvistice și imaginative produc iminent o situație de umor, în special pentru acei oameni, care cunosc și antecedentele. Merită să deosebim nivelurile comicului lingvistic ale variantelor rezultând din popularizare respectiv folclorizație. Mica colecție de exemple dovedește faptul că textul urărilor populare sau colindelor păstrează tradiții școlare multisekulare la diferitele niveluri ale variației textuale. Neînțelegerile umoroase, cuvintele, expresiile absurde ilustrează în mod evident faptul că cei de odinioară obișnuiau să „facă poezie pentru urechile lor”, iar indiferent de conținutul lor, urările fuseseră în sine niște evenimente sociale cu semnificații pozitive.

Humorous Text Variants in Salutations

In Transylvania there was an extensive tradition of verse and prose salutations in popular poetry and folklore. In the 18th and 19th centuries students in poetics classes of Protestant schools frequently wrote verse and prose texts expressing best wishes fitting to the occasion. In this way in the presence of their families and relatives on special secular or church occasions they were able to express salutations that they themselves had also written. The more talented also went on to write verse in adulthood, as school rector, cantor-schoolmasters or ministers of religion and often distributed their salutations and verses of various length among their students. In this way Judeo-Christian traditions rooted in the Bible and stories and heroes from ancient mythology found their way into oral village culture. This study would like to draw attention to two interrelated phenomena: 1) There is a historical connection

between the “folk” salutations that survived in oral tradition and 17th–18th century manuscript sources. The 19th–20th century festive verses related to winter and spring folk customs, the name-day greetings and the verses recited for entertainment by the bridesman at wedding feasts preserve the memory of earlier public poetry and the verses of junior students (*mendikáns*), not only in their texts but also in style and poetic solutions. 2) The distortions occurring in the interpretation of Latin names and words, “mishearings” that added to or detracted from their meaning, the intentional or accidental errors in transcription resulted in “new” text variants that entered into 19th–20th century folklore and while they are reminiscent of their “original”, their linguistic, visual solutions inevitably produce a humorous effect, especially for those who are familiar with the “primary” texts. It is worth distinguishing between the levels of linguistic humour arising in the course of popularization and folklorization. The small collection of examples is sufficient to show that the texts of folk salutations and Nativity plays preserve centuries of school traditions at different levels of textual variation. The humorous misunderstandings, absurd word formations and figures of speech illustrate the fact that there was a time when people “made verse for their ears” and a salutation was in itself a social event with a positive meaning, independently of the content of the salutation texts.

